

УДК: 911.3 (045)

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА СИСТЕМА ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ПІДВАЛИНА ДОСЛІДЖЕНЬ РЕГІОНІВ НИЗОВОГО РІВНЯ

Дудник І., Борисюк О.

Національний авіаційний університет, м. Київ

В статті обґрунтовується доцільність дослідження суспільно-географічної системи низового рівня, під якою розуміють взаємозв'язану сукупність різноякісних за своєю субстанційною природою елементів (природних, демографічних, господарських), їх властивостей та відношень, яка в результаті взаємозв'язків утворює нову якість, що виявляється у відносній стійкості, територіальній та функціональній цілісності, особливому вияві закономірностей її розвитку. Розкриваються особливості складу суспільно-географічної системи низового рівня (на низовому рівні не представлена (відсутня) значна частина елементів, притаманних вищим рівням), структури, системних зв'язків (зв'язки трьох типів: "господарство - природа", "населення - природа", "населення - господарство", "центр - периферія") та функцій (соціально-обслуговуючі, соціально-культурні, соціально-екологічні, демовітворювальні, екістичні, організаційно-територіальні), роль штучних системоутворюючих факторів (заходи адміністративно-територіального устрою) і рівень територіальної впорядкованості системи низового рівня, а також аналізуються рівень суспільно-географічного осмислення та дослідження таких утворень.

Ключові слова: суспільно-географічна система низового рівня; суспільно-географічне дослідження; системні зв'язки; територіальна структура.

Постановка проблеми. Зорієнтованість господарського розвитку на соціальні пріоритети; ускладнення взаємодії технічних, природних, соціальних, демографічних об'єктів та необхідність їх збалансованого розвитку в умовах цілісної території; виникнення якісно нових завдань в розвитку сфери послуг зумовили появу такого виду управлінської діяльності, як управління комплексним розвитком регіону. Однією з проблемних особливостей такого виду недостатньо чітко наукове обґрунтування регіону як об'єкту управління. Помітний внесок в таке обґрунтування здійснюють представники різних наук. Однак вони не досягають належного узагальнення регіону як синергетичної різноякісної територіальної системи. Наукове вирішення такого завдання вбачається великою мірою співзвучним сучасним засадничим теоретико-методологічним положенням суспільної географії. При цьому варто зауважити, що регіони низового рівня переважно залишаються поза увагою представників більшості наук.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В географічній літературі низовий рівень не одержав поки ще належного відображення. Переважна більшість суспільно-географічних досліджень обмежується "знизу" локальним рівнем, до якого без належної аргументації відносять всі таксономічні внутріобласного рівня і нижче. Є підстави стверджувати, що використання існуючої ієрархії територіальних одиниць (державний - регіональний - локальний рівень) є однією з причин того, що з поля зору дослідників випали системи найнижчих рівнів, які за територіальними масштабами відповідають низовому адміністративному району або є його складовими. До

останнього часу навіть територіальні утворення локального рівня майже не досліджувались як самостійні суспільно-географічні об'єкти. Вони хіба що розглядалися як елементи в контексті дослідження об'єктів вищих територіальних рангів (областей, економічних районів, держави). Порівняльно недавно з'явилися монографічні дослідження, які присвячені різним аспектам суспільного життя на даному територіальному рівні. Одними з перших вийшли роботи практичних управлінців, суспільствознавців, економістів (Е.Д. Аграновський, В.І. Музичкін, М.Г. Василів, Л.М. Мушкетик, М.І. Долішній, М.Ф. Тимчук). Роботи географів з'явилися спочатку у вигляді наукових статей (В.В. Гарабцов, І.М. Дудник, С.С. Мохначук, М.Д. Пістун), в яких аналізувалися окремі аспекти розвитку низових адміністративних районів. Монографічному суспільно-географічному дослідженню низових районів присвячені роботи І.М. Дудника; В.Я. Лузана, М.Д. Пістуна, Н.І. Провотар; І.М. Дудника, Т.В. Панасенко; пізніше – К.В. Мезенцева.

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Одним з найвідповідальніших, проте далеко недостатньо вирішених в цьому плані методологічних завдань є обґрунтування якісної визначеності (об'єктивності існування) та територіальних масштабів низових систем. В процесі попередньої делімітації об'єктів дослідження до даного рівня були віднесені території низових адміністративних районів, як найменш досліджених об'єктів. Аналіз існуючих, поки що небагатьох, літературних джерел показав, що даний рівень володіє низкою специфічних особливостей і ознак, які формують певну якісну його завершеність та

суттєву відмінність від утворень суміжних рівнів – локального (зверху) та елементарного (знизу).

Мета статті. На основі суспільно-географічної методології як одного з найбільш універсальних трактувань регіону (території) спробуємо дати інтерпретацію сутності та особливостей низового регіону через призму концепції суспільно-географічної системи.

Виклад основного матеріалу дослідження. В сучасних умовах розвитку суспільної географії дедалі більшої прихильності вчених набуває точка зору про те, що найбільш загальним та в той же час змістовно визначеним об'єктом даної науки є суспільно-географічна система [5]. Еволюція поглядів на об'єкт соціально-економічної географії є, по-перше, відображенням діалектичної єдності процесів диференціації та інтеграції людської діяльності (в широкому розумінні); по-друге, вона відображує розширення, поглиблення та ускладнення теоретичних уявлень про об'єкт та предмет даної науки у відповідності із соціальним замовленням.

Послідовну зміну (впродовж відповідних періодів розвитку економічної географії) таких категорій як “виробничо-територіальний комплекс”, “територіально-виробничий комплекс”, “економіко-географічна система”, “територіальна соціально-економічна система”, “суспільно-територіальна система (комплекс)” можна розглядати як ілюстрацію еволюції уявлень про об'єкт цієї науки. Виходячи з оцінки сучасного рівня розвитку теорії економічної і соціальної географії, фактичних та потенційних можливостей застосування результатів її досліджень, а також зі змісту процесів територіальної диференціації та інтеграції життєдіяльності суспільства, виявів системо- та комплексотворенням можна стверджувати, що найбільш загальним (інтегрованим) її об'єктом є суспільно-географічна система. А сам термін “економічна і соціальна географія” змістовно трансформується в термін “суспільна географія”.

Під суспільно-географічною системою (СГС) слід розуміти закономірний взаємозв'язок різноякісних видів та об'єктів людської діяльності в умовах цілісної території, що функціонально зорієнтовані на забезпечення потреб конкретної спільності людей. В найбільш загальному вигляді суспільно-географічна система являє собою взаємозв'язану сукупність різноякісних за своєю субстанційною природою елементів (природних, демографічних, господарських), їх властивостей та відношень, яка в результаті взаємозв'язків утворює нову якість, що виявляється у відносній стійкості, територіальній та функціональній цілісності, особливому вияві закономірностей розвитку даної цілісності. Суспільно-географічна

система зароджується та функціонує в результаті складних процесів взаємодії територіальних поєднань природних ресурсів, господарсько-територіальних систем, демографічних систем, які розглядаються як її субстанційні підсистеми / компоненти/[2].

Дослідження об'єктів низового рівня підтвердили попереднє припущення про те, що вони являють собою цілісні територіальні поєднання різноякісних елементів певної складності. Тобто, такі об'єкти є системними утвореннями, для яких притаманні істотні ознаки суспільно-географічних систем. Це стосується, зокрема, таких ознак, як якісна визначеність елементів, певний вияв процесів диференціації та інтеграції людської діяльності, наявність основних типів та видів суспільно-географічних зв'язків та відношень, цілісність та рівень впорядкованості.

Якісна специфіка процесів суспільно-географічного системоутворення на низовому рівні виявляється, зокрема, в кількості та різноманітності взаємодіючих елементів. Хоча вся сукупність елементів даного рівня цілком узгоджується з триединою якістю суспільно-географічної взаємодії (природна - демографічна - господарська), проте внутрішній їх склад та зміст функцій істотно відрізняються від вищих рівнів. Ці відмінності виявляються в тому, що на низовому рівні не представлена (відсутня) значна частина елементів, притаманних вищим рівням. Ілюстрацією такого стану, наприклад, є відсутність в матеріальному виробництві цілої низки галузей (і навіть окремих підприємств) промисловості; в сфері послуг - спеціалізованих підприємств епізодичного попиту; в демографічній підсистемі - відсутність складних форм розселення (системи міських поселень, великих міст, агломерацій); в природній підсистемі - відсутність багатьох компонентів природно-ресурсного потенціалу. Така “звуженість” субстанційного складу низової системи об'єктивно зумовлює відсутність багатьох ланок (стадій, видів) виробничо-географічних процесів. Внаслідок цього сформувались специфічні риси функціонально-компонентної структури таких систем, які виявляються в істотному переважанні матеріального виробництва над соціальною сферою; сільського господарства та агропромислового виробництва в матеріальній сфері; торгівлі, освіти та медицини - в сфері послуг; в підвищеній питомій вазі старших вікових груп в структурі населення; в переважанні монокомпонентного ресурсо-використання.

Особливості компонентного складу систем низового рівня зумовлюють відповідну специфіку

формування системних пропорцій в компонентному та територіальному аспектах. Існуючі пропорції (як кількісний вираз співвідношень та зв'язків) в низових СГС істотно відрізняються від параметрів (значень) таких пропорцій в системах вищих рівнів. В той же час стійкість основних системних ознак утворень низового рівня, достатній вияв інерційності тенденцій їх розвитку, результати аналізу літературних джерел, результати власних досліджень автора дають підстави для висновку про те, що в низовинах СГС сформувались досить стійкі, типові саме для них пропорції, які, зокрема, є відображенням специфіки даного рівня систем.

Низові системи відрізняються особливим набором та співвідношенням їх внутрішніх функцій. Наявність та сила вияву певних функцій у великій мірі залежить від особливостей компонентного складу та своєрідності складових суспільно-географічного процесу. На цьому рівні помітно більшого вияву, інтенсивності та конкретно-територіальної прив'язаності набули демографічні, соціально-географічні, еколого-географічні та еколого-соціальні процеси в порівнянні з процесами виробничо-географічного характеру, які відіграють значно більшу роль в системах вищих рангів. Це, однак, не означає, що зі зниженням рангу системи буде спостерігатися відносно послаблення виробничо-географічних процесів. Навпаки, на рівні елементарних та первинних систем ці процеси відіграють провідну роль. В зв'язку з такими особливостями можна зробити висновок, що на низовому рівні відносно більшого розвитку набули соціально спрямовані функції, тобто такі, що безпосередньо пов'язані з людиною, з забезпеченням сукупності умов її життєдіяльності. До таких внутрісистемних функцій доцільно відносити соціально-обслуговуючі, соціально-культурні, соціально-екологічні, демовідтворювальні, екістичні, організаційно-територіальні. В той же час тут спостерігається досить незначний вияв (а в окремих випадках - і відсутність) певних функцій, які притаманні системам вищого порядку. Це стосується, зокрема гірничо-промислових, транспортних, будівельних, природоперетворюючих, наукового та навчального обслуговування, культурно-мистецького обслуговування.

Оскільки системні зв'язки є матеріальними носіями функцій, то аналогічне становище спостерігається і в наборі, співвідношенні, спрямованості, інтенсивності та тісноті (силі) внутрісистемних зв'язків на низовому рівні. Прояв таких зв'язків багато в чому залежить від внутрішнього потенціалу (потужності) елементів системи. Мала потужність елементів низової

системи накладає відповідний відбиток на можливості та характер їх взаємодії. Можна стверджувати, що чим менша потужність об'єкта, тим менша сфера його впливу на зовнішнє середовище, менше його "поле притягання". Дія цього правила відбивається на процесах взаємодії переважної більшості елементів низової системи - як на внутрікомпонентному, так і на міжкомпонентному рівнях. Найбільшу системоутворюючу роль на низовому рівні відіграють зв'язки трьох типів: "господарство - природа", "населення - природа", "населення - господарство", "центр - периферія". Особливо велика системоутворююча роль тут належить адміністративно-управлінським зв'язкам, де вони знаходять якісно сильніший вияв, ніж в системах вищих рангів.

Виробничо-технологічна незавершеність багатьох господарсько-географічних процесів, слабкий потенціал поля притягання більшості об'єктів зумовили відповідний характер диференційно-інтеграційних процесів на низовому рівні та наклали істотний відбиток на формування цілісності низової суспільно-географічної системи. Рівень її власне системної цілісності, зумовленої внутрішнім змістом елементів та зв'язків між ними, значно менший в порівнянні з системами вищого рангу, де провідна роль належить матеріально-виробничим, природно-ресурсним, еколого-господарським зв'язкам. В силу таких особливостей низові системи в цілому мають чітко виявлений відкритий характер, а їх цілісність виявляється, насамперед, в соціальних, соціально-екологічних та адміністративних аспектах.

До специфічних рис низових систем відноситься і своєрідний вияв їх територіальної структури та впорядкованості. Вони мають досить розгалужену територіальну структуру, в якій чітко виділяються компонентно-територіальні, міжкомпонентні та інтегральні підсистеми. В той же час для такої структури властиве переважання простих форм як в галузевому (компонентному), так і в інтегральному аспектах. Багато елементів територіальної структури низових систем функціонально підпорядковані структурно-галузевим утворенням вищих рівнів. Це особливо виявляється у виробничій підсистемі. Ступінь внутрісистемної інтегрованості різноякісних елементів територіальної структури також невисокий, що пояснюється розглянутими вище особливостями компонентного складу та характером зв'язків. Значна частина інтегральних елементів є недостатньо сформованою. В цілому можна зробити висновок про невисокий рівень територіальної впорядкованості низових систем, в чому спрацювали причини як об'єктивного, так і

суб'єктивного характеру. Це висуває відповідні завдання географічного осмислення даного питання та розробки заходів регулюючого впливу.

Особливістю низових систем є надзвичайно велика роль штучних системоутворюючих факторів. Першопричиною формування таких систем були заходи адміністративно-територіального устрою. Саме завдяки адміністративному встановленню меж низових районів, створенню відповідних організаційно-управлінських структур, узаконенню певного статусу даної території було покладено початок її розвитку як цілого, створені відповідні передумови для змістовного системоутворення. Роль цього фактору залишається постійно великою, вона тут значно більша, ніж в системах локального та регіонального рівнів. В зв'язку з цим є підстави стверджувати, що низові системи мають найбільш сприятливі передумови для самоуправління та самоорганізації.

Висновки. З вищенаведеного можна зробити висновок про те, що: а) типові поєднання різноякісних елементів (природа - населення - господарство) на низовому рівні володіють всіма ознаками системності і їх правомірно ідентифікувати як суспільно-географічні системи; б) ці утворення мають якісну (відмінну від інших рівнів та типів систем) специфіку складу, структури, зв'язків та функцій; в) рівень їх суспільно-географічного осмислення та дослідження як в теоретичному, так і в практично-прикладному відношеннях є недостатнім як з теоретико-методологічних міркувань, так і з потреб практики регіонального управління.

Дудник І., Борисюк О. Общественно-географическая система как методологическая основа исследований регионов низового уровня. В статье обосновывается целесообразность исследования общественно-географической системы низового уровня, под которой понимают взаимосвязанную совокупность разнокачественных по своей субстанциональной природе элементов (природных, демографических, хозяйственных), их свойств и отношений, которая в результате взаимосвязей образует новое качество, проявляющееся в относительной устойчивости, территориальной и функциональной целостности, особом проявлении закономерностей развития данной целостности. Раскрываются особенности их состава (на низовом уровне не представлена (отсутствует) значительная часть элементов, присущих высшим уровням), структуры, системных связей (связи трех типов: "хозяйство - природа", "население - природа", "население - хозяйство", "центр - периферия") и функций (социально-обслуживающие, социально-культурные, социально-экологические, екистичные, организационно-территориальные), уровень их территориальной упорядоченности, а также анализируется уровень их общественно-географического осмысления и исследования.

Ключевые слова: общественно-географическая система низового уровня; общественно-географическое исследование; системные связи; территориальная структура.

Dudnic I., Borisyuk O. Social-Geographic system as Methodological Foundations surveyed regions grassroots. The article proves the feasibility of the study of social and geographical system of grass-roots, which is defined as a set of interrelated different quality to its substantial nature elements (natural, demographic, economic), their properties and relations, which as a result of the relationship forms a new quality, which manifests itself in relative stability, territorial and functional integrity, a special manifestation of the laws of development of integrity. The peculiarities of their composition (at the grass roots level is not present (absent) a significant part of the elements inherent in the higher levels), structure, system connections (connections of three types: "agriculture - nature", "population - nature", "population - economy" "center - periphery") and functions (social-service, socio-cultural, socio-environmental, main, organizational and territorial), the irlevel of territorial ordering, as well as analyzes the level of their social and geographical understanding and research.

Key words: social and geographical system of grass-roots; socio-geographical study; system of communication; territorial structure.

Література

1. Алаев Э. Б. Вопросы управления и решение их географической наукой/ Э. Б. Алаев, Н. В. Чаадаева// Вопросы географии/ – М: Мысль, 1978.– Вып.109. – С.61-79.
2. Дудник І. М. Вступ до загальної теорії систем: навч. посібник /І. М. Дудник. – К.: Кондор, 2009. – 205 с.
3. Дудник І. М. Суспільно-географічні системи низового рівня (теоретичні та методичні аспекти) / І. М. Дудник.– Полтава: Полтавський літератор, 1997.–249с.
4. Мохначук С. С. Проблемы управления географическими объектами / С. С. Мохначук // Экономическая география. – 1982. – Вып. 33. – С. 5-20.
5. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії: навч. посібник для студ. геогр. фак. ун-тів / М. Д. Пістун. – К.: Вища школа, 1996. – 231 с.

References

1. Alaev E. B. Voprosy upravleniya i reshenye ykh heohrafycheskoj naukoj [Management and resolution of their geographical science]. *Voprosy heohrafyy – Questions of geography*, Moscow: Mysl', 1978.– Vyp.109. – S.61-79 [in Russian].
2. Dudnyk I. M. *Vstup do zahal'noiteorii system [Introduction to general systems theory]*. Kyiv: Kondor, 2009, 205 p. [in Ukrainian].
3. Dudnyk I. M. *Suspil'no-heohrafichni systemy nyzovoho rivnia (teoretychni ta metodychniaspekty) [Socio-geographic systems grassroots level (theoretical and methodological aspects)]* Poltava: Poltava writer, 1997, 249 p. [in Ukrainian].
4. Mokhnachuk S. S. Problemy upravleniya heohrafycheskymy ob'ektamy [Problems managing geographic objects]. *Ekonomycheskaia heohrafyia – Economic Geography*, Kyiv, 1982, no. 33. – pp. 5-20 [in Ukrainian].
5. Pistun M. D. *Osnovy teorii suspil'noi heohrafii [Basic theory of social geography]*. – Kyiv: High School, 1996, 231 p. [in Ukrainian].